

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
1**

**ARMENIAN FOLK CULTURE
XVII**

**TRADITION AND MODERNITY
IN ARMENIAN CULTURE**

FESTSCHRIFT FOR
STEPAN LISITSIAN
ON THE OCCASION OF HIS 150TH BIRTHDAY

YEREVAN
IAE PUBLISHING HOUSE
2018

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
XVII**

**ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ**

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (*գլխավոր խմբագիր*), Լևոն Աբրահամյան,
Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բաղալյան, Պիտեր Քաուի,
Տորք Դալալյան (*սլաւաստիանաստու քարտուղար*), Պատրիկ
Տօնապետեան, Միհրան Գալստյան, Սարգիս Հարությունյան,
Թամար Հայրապետյան, Լորի Խաչատուրեան, Թեո վան Լինտ,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան,
Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Ջուստո Թրաինա

Editorial Board

Pavel Avetisyan (*editor-in-chief*), Levon Abrahamian, Gregory Areshian,
Rouben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (*assistant editor*),
Patrick Donabédian, Mihran Galstyan, Sargis Harutyunyan, Tamar
Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyun,
Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith,
Giusto Traina

Համարի խմբագիրներ՝

Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոբոսյան

Հ 241 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1: Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVII: Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Հ. Մարության, Թ. Հայրապետյան, Ս. Հոբոսյան. – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2018. – 508 էջ: (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1):

Ժողովածուն նվիրված է ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին: Նախատեսված է հումանիտար և հասարակական ոլորտի գիտնականների և հայոց մշակույթով հետաքրքրված ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	9
1. Ստեփան Լիպիցյան (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ) <i>Լիլիա Վարդանյան</i>	11
I. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ	
2. «Թշնամու» կերպարի ձևավորման մեխանիզմները՝ որպես՝ բռնության զանգվածայնությունն ապահովող գործոններ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում <i>Հասմիկ Գրիգորյան</i>	18
3. Մուսա լեռան հերոսամարտը՝ ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների <i>Վերժինե Սվազլյան</i>	27
4. Անդրանիկ. բանահյուսական կերպարը <i>Ալվարդ Դազիյան</i>	41
5. Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ <i>Հարություն Մարության</i>	54
II. ՍՏԱԼԻՆԻԶՄ. ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ	
6. Кампания этнической депортации армян в 1949г. и подконтингент «турки» среди спецпереселенцев «с Черноморского побережья» <i>Грануш Харатян</i>	66
7. Ալթայյան արտորը՝ որպես նորամուծությունների աղբյուր <i>Լևոն Արրահամյան</i>	81
8. Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղայնացումը՝ որպես «հիշողության վայր» <i>Հասմիկ Կնյազյան</i>	90
III. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆ-ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ- ՆԵՐԳԱՂԹՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
9. Սերնդափոխության հիմնախնդիրները հայրենակցական միություններում <i>Աննա Մարկոսյան</i>	106
10. «Պանդի ուխտը»՝ որպես գետաշենցիների ինքնության հարացույց <i>Գայանե Շազոյան, Արսեն Հակոբյան, Վիկտորիա Խորշոռյան</i>	116
11. Ադրբեջանահայ փախստականների (1988-1992թթ.) ինտեգրման և քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացը <i>Շուշանիկ Դազարյան</i>	126

12.	Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի հարմարվելու գործընթացը <i>Արմենուհի Սյրեփանյան</i>	135
13.	Լեզուն որպես սիրիահայերի մշակութային ադապտացիայի կարևոր բաղադրիչ (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն) <i>Գայանե Հակոբյան</i>	143
IV. ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ		
14.	Փողի տեսակները և դրանց ծիսական նշանակությունը <i>Արմինե Զոհրաբյան</i>	156
15.	Հայկական գորգերի հորինվածքների ու զարդանների դրսևորումները միջնադարյան իսպանական գորգերում <i>Լիլիա Ավանեսյան</i>	168
16.	Վիշապազարդ վզնոցներ <i>Սարգիկ Բարայելյան</i>	179
17.	К вопросу о популяризации этнографических артефактов и коллекций в современных условиях рыночных отношений <i>Лианна Геворкян</i>	193
V. ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ		
18.	Трепанации в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (по антропологическим материалам из могильников с территории Лорийского района Армении) <i>Анаит Худавердян, Сурен Обоян</i>	206
19.	Հրաշքի գործունը Մոկաց կրոնատեղեցական ավանդություններում <i>Էսթեր Խեմճյան</i>	217
20.	Մարմնից դուրս գտնվող հոգին հայկական հրաշապատում հեքիաթներում <i>Թամար Հայրապետյան</i>	231
21.	Աստվածահայտնության քառասնորդաց (հիսնակաց) պահքը (պատմական համառոտ ակնարկ) <i>Հասմիկ Արրահամյան</i>	243
22.	Աղվանքում Վարազ-Տրդատի վահանով վերաբերման ծեսի մասին <i>Արրակ Դարադյան</i>	255
23.	Թատերականացված ծեսի սեղմ արտացոլումը մի բուսանվան մեջ <i>Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան</i>	263
24.	Թաղումներ, որոնք կարելի է լուսանկարել և թաղումներ, որոնք չի կարելի լուսանկարել <i>Սմբար Հակոբյան</i>	269

25.	Սամցխե-Ջավախքի հայ կաթոլիկ համայնքը (պատմագագարական ուսումնասիրության փորձ) <i>Սոսե Գրիգորյան</i>	279
VI. ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ		
26.	Արագածի Տիրինկատար սրբավայրը <i>Արսեն Բորոխյան</i>	290
27.	Միջնադարյան Սաղմոսավանքի սրբությունները <i>Աշոտ Մանուչարյան</i>	302
28.	Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աանդազրոյցներուն և հաւատալիքներուն մէջ <i>Յակոբ Չոլաքեան</i>	313
29.	Երկու եկեղեցի, երկու համայնք. նորակառույց եկեղեցիների կրոնա-սոցիալական ենթատեքստը <i>Յուլիա Անպոնյան</i>	328
VII. ԺԱՄԱՆՑ		
30.	Սրճարանային միջավայրը Երևանում. արևելյան տարածք՝ արևմտյան հետազծով <i>Գոհար Սյրեփանյան</i>	340
31.	Ազատ ժամանակի կառուցվածքի փոփոխությունները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերում <i>Ռուբեն Օհանջանյան</i>	353
VIII. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹ ԵՎ ՎԱՐՔ		
32.	Մշակույթի և արդի մի շարք հիմնախնդիրների փոխառնչությունները հայաստանյան հանրային ընկալումներում <i>Նիկոլ Մարգարյան, Մելինե Թորոսյան</i>	366
33.	Միջսեռային հաղորդակցության որոշ առանձնահատկություններ հետխորհրդային Հայաստանում <i>Լիլիթ Մանուկյան</i>	383
IX. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆ		
34.	Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում 17-րդ դարում՝ ըստ պատմագիրներ Ջաքարիա Քանաքեղոցու և Ջաքարիա Ազուլեցու <i>Քրիստինե Պապիկյան</i>	392
35.	Վայրի մրգերի հավաքչության արդի դրսևորումները Լոռիում <i>Անժելա Ամիրխանյան</i>	403
X. ՀԵՐՈՍԱՎԵՊ		
36.	Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը <i>Արմեն Պետրոսյան</i>	414

37.	Արամ Ղանալանյանը՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի պատումների գրառող և վերամշակող <i>Աննա Պողոսյան</i>	426
38.	Կրոնաձիսական տարրերը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում <i>Սարգիս Հարությունյան</i>	439
XI. ՀԵՔԻԱԹ		
39.	Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում <i>Մարինե Խեմէյան</i>	446
40.	Հեքիաթասացությունը մեր օրերում <i>Նվարդ Վարդանյան</i>	458
XII. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԺԱՆՐԵՐ		
41.	Մանկական զվարճախոսությունների թեմատիկ դրսևորումները <i>Արմեն Սարգսյան</i>	470
42.	Բանահյուսական և ազգագրական նյութերի կենցաղավարումը Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում <i>Սվետլանա Վարդանյան, Հասմիկ Մարգարյան</i>	484
43.	Հայերեն յուրահատուկ բառեր Թուրքիայի համշենցիների խոսվածքում <i>Սերգեյ Վարդանյան</i>	491
	Հապավումներ	503
	Contents	504

ԱՂԻԲԵԶԱՆԱՀԱՅ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻ (1988–1992 թթ.) ԻՆՏԵԳՐՄԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ՁԵՌՔԲԵՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ

Շուշանիկ Ղազարյան*

Հայ-ադրբեջանական լարված հարաբերությունների, այնուհետև Ղարաբաղյան պատերազմի հետևանքով 1988–92 թթ. Հայաստան բռնազաղթեցին հարյուր հազարավոր հայ փախստականներ: Հոդվածում ներկայացված է ադրբեջանահայ փախստականության ինտեգրման կարևորագույն տարրերից մեկը՝ քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացը: 1995 թ. Հայաստանի Հանրապետությունում ընդունվեց օրենք, որի համաձայն քաղաքացիության ձեռքբերումը հնարավորություն տվեց փախստականներին դառնալու ՀՀ լիիրավ քաղաքացներ, օգտվելու այդ կերպ իրենց ընձեռված իրավունքներից ու տեր կանգնելու քաղաքացիական պարտականություններին: Քննարկվում է քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացի ազդեցությունն ադրբեջանահայերի սոցիալական ընկալումների, հասարակությունում կարգավիճակի ձեռքբերման և այլ հարցերի վերաբերյալ:

Բանալի բառեր. փախստական, ինտեգրացիա, քաղաքացիություն, անձնագիր, կոնվենցիա:

Խնդրի ուսումնասիրության նպատակով անց են կացվել որակական, խորացված հարցազրույցներ Երևանի Շիրակի և Արցախի փողոցներում գտնվող (պայմանականորեն «Շիրակ» և «Արցախ» որակված) հանրակացարաններում բնակվող 55 տարեկանից բարձր ադրբեջանահայ, գերազանցապես Բաքվից Հայաստան բռնազաղթած փախստականների հետ: Անց են կացվել նաև փորձագիտական հարցումներ ՀՀ տարածքային կառավարման և արտակարգ իրավիճակների նախարարության միգրացիոն պետական ծառայության մասնագետների, իրավաբանների հետ: Ստորև նախ ներկայացվում են պետական-կառավարական մարմինների վարած քաղաքականությունն ու նպատակները, ապա դաշտային ազգագրական նյութի միջոցով փորձ է արվում վեր հանելու իրականացված քաղաքականության արդյունքներն ու ադրբեջանահայ փախստականների ընկալումները տվյալ խնդրի նկատմամբ:

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի էթնոսոցիոլոգիայի բաժնի ավագ լաբորանտ-հետազոտող:

20-րդ դարի վերջին հայ-ադրբեջանական լարված հարաբերությունների, այնուհետև Ղարաբաղյան պատերազմի հետևանքով 1988–1992 թթ. Խորհրդային Հայաստան, ապա Հայաստանի Հանրապետություն բռնագաղթեցին հարյուրհազարավոր մարդիկ: Ադրբեջանից հայ փախստականների հոսքը սկսվեց 1988 թ. փետրվարին Սումգայիթում տեղի ունեցած կոտորածներից հետո, շարունակվեց տարվա ընթացքում և գագաթնակետին հասավ նոյեմբեր-դեկտեմբերին, երբ մինչև Սպիտակի երկրաշարժը Հայաստան բռնագաղթեցին շուրջ 200.000 հայեր: Ընդհանուր առմամբ, 1989–1991 թթ. ընթացքում Խորհրդային Ադրբեջանից բռնի տեղահանվեցին շուրջ 350.000 հայեր, որոնցից 280.000-ը տեղափոխվեցին Խորհրդային Հայաստան, մնացածը՝ Մոսկվա և Սովետական Միության այլ վայրեր¹: Հետագայում Լեռնային Ղարաբաղի և Ադրբեջանի միջև զինված կոնֆլիկտի ծավալման ժամանակ այնտեղ ապաստանած փախստականների զգալի մասը նույնպես տեղափոխվեց Հայաստան: Ավելին, Լեռնային Ղարաբաղի բուն բնակչության մի ստվար զանգված, մոտ 45 հազար մարդ ևս հարկադրված էր ժամանակավոր ապաստան փնտրել Հայաստանի Հանրապետությունում: Վերջնական տվյալներով, Հայաստանում ապաստանած փախստականների առավելագույն թիվը կազմում է 400.000 մարդ՝ հիմնականում Ադրբեջանից ներգաղթածներ²:

1988 թ. երկրաշարժից, 1991 թ. Հայաստանի անկախացումից, ապա և 1992–94 թթ. ղարաբաղա-ադրբեջանական պատերազմից հետո բավականին բարդ էր կազմակերպել ադրբեջանահայերի ինտեգրման գործընթացը, լուծել նրանց սոցիալ-տնտեսական խնդիրները: 1988 թ. ի վեր Խորհրդային Հայաստան բռնագաղթած ադրբեջանահայ փախստականների ինտեգրման ու տեղավորման գործընթացը կազմակերպելու համար ստեղծվեցին ինչպես պետական մարմիններ, այնպես էլ՝ հասարակական կազմակերպություններ: Նյութական աջակցություն սկսեցին ցուցաբերել նաև միջազգային կազմակերպությունները (ՄԱԿ, Կարմիր խաչ և այլն), սակայն չկար մշակված ու միասնական քաղաքականություն: Այդ իսկ պատճառով, 1990 թ. ստեղծվեց փախստականների հարցերով զբաղվող առանձին պետական մարմին՝ Արտակարգ իրադրության օպերատիվ շտաբ, ապա 1992 թ.՝ ՀՀ փախստականների հարցերով պետական վարչություն, որն այնուհետ՝ ՀՀ կառավարության կառուցվածքային փոփոխու-

1 *Авакян Г.*, Нагорный Карабах: Ответ фальсификаторам. Ереван, «Айастан», 1991, с. 91, 115–116:

2 *Պողոսյան Գ., Ավագյան Գ.*, Փախստականների սոցիոլոգիական աղապտացիա (սոցիոլոգիական ուսումնասիրություն), Երևան, «Նոյան Տապան», 1998, էջ 5–7:

թյունների արդյունքում, 1995 թ. վերակազմավորվեց ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարության կառուցվածքային ստորաբաժանման³: Ադրբեջանահայերի ինտեգրման գործընթացն ավարտին հասցնելու և նրանց իրավունքներն առավել պաշտպանված դարձնելու համար ՀՀ կառավարությունը 1995 թ. նոյեմբերի 6-ին ընդունեց քաղաքացիություն ձեռք բերելու մասին օրենքը, որն ուժի մեջ մտավ նույն թվականի նոյեմբերի 28-ից և որը հնարավորություն է տալիս փախստականներին դառնալ երկրի լիիրավ քաղաքացիներ, օգտվել քաղաքացու իրավունքներից ու տեր կանգնել քաղաքացիական պարտականություններին⁴: Օրենքը սահմանում է ՀՀ քաղաքացիության ձեռքբերման և դադարեցման, ազգությամբ հայերի կողմից պարզեցված կարգով ՀՀ քաղաքացիության ձեռք բերման կարգը, ինչպես նաև ՀՀ քաղաքացիությունը հաստատող փաստաթղթերը⁵: Պետք է նշել, որ պետական-կառավարական մարմինների կողմից փախստականների ինտեգրման գործընթացի ավարտը համարվում է հենց քաղաքացիության ընդունումը, որից հետո տվյալ քաղաքացին այլևս միջազգային կազմակերպությունների աջակցության կարիք չի ունենում⁶, այլ կերպ ասած՝ զրկվում է նման օժանդակություն ստանալու հնարավորությունից: 1951 թ. Փախստականների կարգավիճակի մասին ընդունված կոնվենցիայի համաձայն, այն դադարում է գործել այն անձանց նկատմամբ, որոնք ձեռք են բերել նոր քաղաքացիություն և այլս գտնվում են նոր քաղաքացիություն շնորհած երկրի պաշտպանության ներքո⁷:

Թեև ՀՀ քաղաքացիության մասին օրենքն ընդունվեց 1995 թ., այնուամենայնիվ, այն լայն տարածում ստացավ 1999 թվականից, երբ ըն-

3 «ՀՀ միգրացիայի պետական կարգավորման քաղաքականության հայեցակարգին հավանություն տալու մասին» (2010 թ. դեկտեմբերի 30-ի թիվ 51 արձանագրային որոշում), Երևան 2010, <http://www.smsmta.am/?id=948>, դիտվել է 18.08.2015:

4 Ghazaryan Y., Obstacles to the Integration and Naturalization of Refugees: A Case Study of Ethnic Armenian Refugees in Armenia. American University of Armenia, Department of Political Science and International Affairs, Center for Policy Analysis, UNHCR, 1998, May, <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/nispacee/unpan005595.pdf>, p. 7, դիտվել է 17.08.2015:

5 Հայաստանի Հանրապետության օրենք «ՀՀ քաղաքացիության մասին» N ՀՕ-16, ՀՀ ԱԺՏ 1995/8, 06.11.1995 թ., <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=97883>, <http://backtoarmenia.com/index.php?page=ma&hcat=100&scat=102>, էջ 1, դիտվել է 25.08.2015:

6 Crisp J., The Local Integration and Local Settlement of Refugees: a Conceptual and Historical Analysis. – New Issues in Refugee Research, Working Paper No. 102, 2004, (UNHCR: Geneva), <http://www.unhcr.org/407d3b762.pdf>, p. 5, դիտվել է 17.08.2015:

7 Կոնվենցիան ընդունվել է 1951 թ. հուլիսի 28-ին փախստականների կարգավիճակի և ապարտեիդի հարցերով լիազորված մասնակիցների կոնֆերանսում՝ հրավիրված Գլխավոր Ասամբլեայի 1950 թ. դեկտեմբերի 14 թիվ 429 (Y) որոշմամբ:

դրունվեց «Փախստականների մասին» օրենքը⁸: Բացի այդ, ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարության կառուցվածքային ստորաբաժանումը չունեի քաղաքականության մշակման ու, առավել ևս, իրականացման համակարգման գործառնություններ⁹: Ինչպես նշում է պետական պաշտոնյան, «Այն ժամանակ չկար մշակված քաղաքականություն, պարզապես պրոպագանդա էին անում փախստականներին ձեռք բերել քաղաքացիություն, քանի որ նրանք կարող էին անձնագրեր ձեռք բերել օրենքի պարզեցված տարբերակով: Եղել են բուկլետներ, որոնց միջոցով փախստականներին ներկայացվել է ՀՀ քաղաքացիություն ստանալու կարգը: Օրենքը մինչ օրս ենթարկվել է մի քանի փոփոխությունների, սակայն մինչև այս տարվա վերջ պարզեցված ճանապարհով գործելու է և ադրբեջանահայերը կարող են անձնագրեր ստանալ»¹⁰: Հետաքրքրական է, որ դաշտային ազգագրական նյութեր հավաքելու ժամանակ երկու հանրակացարաններում էլ տեղյակ չէին վարած «պրոպագանդայի» մասին, ավելին, «Շիրակ» հանրակացարանում արդեն 25 տարուց ավելի բնակվող 81-ամյա տիկին Լեոնգինան նշեց, որ 1998 թ. է ստացել հայկական անձնագիր. «Լուրեր տարածեցին, որ թոշակ չենք ստանա, դրա համար գնացինք հանեցինք [անձնագիր ստացանք]: Չնայած, ես դեմ չէի, ի վերջո ապրում եմ այստեղ, ու տվյալ ազգության ներկայացուցիչ եմ, բայց էդ լուրերն ինչի համար էին, ճիշտ էին, թե՛ սուտ, չգիտեմ»¹¹:

Ըստ ՀՀ տարածքային կառավարման և արտակարգ իրավիճակների նախարարության միգրացիոն պետական ծառայության տվյալների՝ Ադրբեջանից բռնագաղթած հայերն առաջին անգամ զանգվածային կերպով՝ 15.367 հոգի, ՀՀ քաղաքացիություն ընդունել են 1999 թ.¹²: Այնուհետև, քաղաքացիության ընդունման գործընթացն ավելի հստակ և փախստականների իրավունքները պաշտպանելու համար 2000 թ. դեկտեմբերի 6-ին ընդունվեց օրենք¹³, որի համաձայն ՀՀ քաղաքացիություն ընդունելուց հե-

8 «ՀՀ միգրացիայի պետական կարգավորման քաղաքականության հայեցակարգին հավանություն տալու մասին» (2010 թ. դեկտեմբերի 30-ի թիվ 51 արձանագրային որոշում), <http://www.smsmta.am/?id=948>, 17.08.2015:

9 Նույն տեղում:

10 ԴԱՆ, ՀՀ տարածքային կառավարման և արտակարգ իրավիճակների նախարարության միգրացիոն պետական ծառայություն, Իրինա Հակոբյան, 2015 թ.:

11 ԴԱՆ, «Շիրակ» հանրակացարան, 2015 թ.:

12 «Տվյալներ փախստականների կողմից քաղաքացիություն ընդունման մասին», ՀՀ տարածքային կառավարման և արտակարգ իրավիճակների նախարարության միգրացիոն պետական ծառայություն, 1999 թ. օգոստոս-դեկտեմբեր ամիսներ:

13 ՀՀ օրենք «1988–92 թթ. Ադրբեջանի Հանրապետությունից բռնագաղթված և Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիություն ստացած անձանց իրավական և

տո ադրբեջանահայ փախստականները չեն կորցնում իրենց բնակարանային ապահովման, զբաղեցրած տարածքների նկատմամբ վարձակալ ճանաչվելու, հանրակացարանային բնակարանային ֆոնդի սեփականաշնորհման, ժամանակավոր կացարաններում բնակվողների արտոնությունների, Ադրբեջանի Հանրապետությունում թողած գույքի արժեքի փոխհատուցման իրավունքները:

Չսայած պետական-կառավարական մարմինների վարած քաղաքականությանը, այն ադրբեջանահայերի կողմից միանշանակ չէր ընդունվում և շատերը հրաժարվում էին ընդունել ՀՀ քաղաքացիություն: Երբեմն «պրոպագանդային» հավատալով ու վախենալով, որ հայկական անձնագիր չվերցնելու դեպքում կորուստները կլինեն ավելի մեծ, ստիպված վերցնում էին անձնագիր, ապա՝ գոջում: Ինչպես նշում է փախստականներից մեկը, «Ասում էին, թե թոշակները չեն տա, հետո փոխհատուցում չի լինի, դե մենք էլ գնացինք վերցրեցինք: 2000 թ. ստացել եմ անձնագիր, բայց չէի ուզում հրաժարվել իմ փախստականի կարգավիճակից: Էսքան տարի անցել է, դեռ բնակվում եմ հանրակացարանում և չգիտեմ ինձ հայկական անձնագրով տուն կտան, թե՛ ոչ: Էդ անձնագրի պատճառով զրկվեցի շատ օգնություններից, օրինակ «Կարմիր խաչ» կազմակերպությունն ինձ այլևս օգնություն չի տալիս»¹⁴: Փախստականները տեղյակ են օրենքներից և շատ լավ գիտեն, որ անձնագիր ստանալու պարագայում չպետք է զրկվեն իրենց հասանելիք օգնությունից, սակայն օրենքին տիրապետելը նրանց հաճախ չի օգնում: Այսպես, «Հայաստանի ձայն»-ի թղթակից Մարթա Հախնազարյանը նշում է. «2000 թ. օրենքն ընդունելուց հետո հանրակացարաններում բնակվողներին ասացին, որ առանց հայկական անձնագրի չէք կարող մասնակցել բնակարանային ծրագրին ու տուն չեք ստանա, բոլորը մի մարդու պես գնացին հանեցին [անձնագրեր], հետո ասացին, թե ծրագրի ֆինանսավորումը կանգնել է և տներ չեն լինի, կարելի է ասել 70.000 փախստականներ խաբվեցին»¹⁵: Այսպիսով, 2000 թ. հետո մեծ թվով փախստականներ դիմեցին և ձեռք բերեցին ՀՀ քաղաքացիություն՝ հույս ունենալով ստանալ բնակարաններ ու բարելավել իրենց կենցաղային պայմանները, սակայն «բնակարանային ծրագիրը» կիսատ մնաց, իսկ հիմա նրանք չունեն փախստականի կարգավիճակ և չեն կարող մասնակցել նմանատիպ այլ ծրագրերի: 55-ամյա Լատրա Մելքումյանը նշում է, որ Շիրակի հանրակացարանում բարելավումներ արեցին, ինչի համար շատ

սոցիալ-տնտեսական երաշխիքների մասին», N ՀՕ -120, ՀՀՊՏ 2002.12.17/55(230):

14 ԴԱՆ, «Շիրակ» հանրակացարան, 2015 թ.:

15 ԴԱՆ, «Հայաստանի ձայն»-ի թղթակից՝ Մարթա Հախնազարյան, 2015 թ.:

շնորհակալ է. «Մեր սենյակի մի մասը կտրեցին ու սանհանգույց կառուցեցին, հետո ասեցին ձեր պայմանները բարելավել ենք, կարող եք պոփուտիզացիա անել [սեփականաշնորհել]: Էս փոքր սենյակի մեջ ապրում եմ տղայիս հետ, բանակից գալու է, ուզելու է ամուսնանալ, ինչպես եմ անելու, երկուսս էլ Հայաստանի քաղաքացիներ ենք: Ես սեփականաշնորհեմ, ապրեմ, բայց տղաս գոնե տուն ունենա, կառավարությունը պետք է մտածի, որ էսքան տարվա մեջ ընտանիքի անդամների թիվը փոխվում է, երեխաներն էլ մեծանում են»¹⁶:

Կան նաև փախստականներ, որոնք չեն ցանկացել, բայց հանգամանքներից ելնելով՝ ստիպված ընդունել են ՀՀ քաղաքացիություն. «2007 թ. հրաժարվեցի փախստականի կարգավիճակս հաստատող փաստաթղթից ու վերցրեցի հայկական անձնագիր, բայց ստիպված էի վերցնել, քանի որ Ռուսաստան պետք է գնայի, ինձ տոմս չէին տալիս, ասում էին քաղաքացի դարձիր, նոր տոմս կարող ես առնել ու թռնել (չնայած օրենքը չի արգելում փախստականի կարգավիճակով երկրից երկիր տեղափոխվել – Շ.Ղ¹⁷): Ես փոխեցի, բայց հայկական անձնագիրն ինձ մենակ վսաս տվեց, օգնություն էլ չտվեցին, ասում էին անձնագիր ունես, էլ փախստական չես: Պատկերացրեք հարևանիս հետ նույն կարգավիճակում ենք, նույն թվին ենք էլել Հայաստան, նույն քաղաքից, ինքն օգնություն ստանում է, ես՝ ոչ, ինչ է թե հայկական պասպորտ [անձնագիր] ունեմ»¹⁸:

Բացի այն, որ աղբրեջանահայերը ՀՀ քաղաքացիություն ստանալուց հետո մտավախություն ունեն նյութական օգնություն չստանալու, քաղաքացիություն չեն ցանկանում ընդունել նաև այն պատճառով, որ իրենց չեն զգում հայաստանյան հասարակության մաս. «Անձնագիր վերցնելով մեր խնդիրները չուծվեցին, ես ինչ է, դարձամ հայաստանցի. իհարկե՝ ոչ»¹⁹, «Ես հայկական անձնագիր ունեմ, բայց մեկ է օտար եմ, բերանս որ բացում ու խոսում եմ, միանգամից հարցնում են, թե որտեղից եմ: Սկզբում ընդհանրապես չէի խոսում հայերեն, հիմա էլ ակցենտով եմ խոսում, հասկանում են, որ տեղացի չեմ: Էհ, ունեմ պասպորտ, բայց դառն հայաստանցի»²⁰: Աղբրեջանից բռնագաղթած Կիմա Բաղդասարյանն ասում է. «Ես վերադարձել եմ իմ հայրենիք, մեզ եթե չբերեին քաղաքի էս կորած տեղը

16 ԴԱՆ, «Շիրակ» հանրակացարան, 2015 թ.:

17 ՀՀ օրենք «Փախստականների և ապաստանի մասին», ՀՕ-211, ՀՀՊՏ 2009.01.14/2(668), հոդ. 30, 24.01. 2009 թ.:

18 ԴԱՆ, «Արցախ» հանրակացարան, 2015 թ.:

19 Նույն տեղում:

20 ԴԱՆ, «Շիրակ» հանրակացարան, 2015 թ.:

(նկատի ունի Չարբախ թաղամասը-Շ.Ղ.), կկարողանայինք հարմարվել ու ավելի լավ դասավորել կյանքերս: Էստեղ կարգին մարդու երես չենք տեսնում, կամ մերոնքական են (Ադրբեջանի փախստական-Շ.Ղ.), կամ ամենավատ ու խուլիզան մարդիկ: Դրա համար էլ լեզու չկարողացանք սովորել, աշխատանք չգտանք ու մնացինք աշխարհից կտրված»²¹:

Այսպիսով, ադրբեջանահայ փախստականները մագապործ լինելով զանգվածային բռնություններից, մեծ զրկանքների գնով եկան Հայաստան՝ նոր կյանք սկսելու, պաշտպանված լինելու ու իրենց հայրենիքում ապրելու համար: Սակայն 20-րդ դարի վերջին տասնամյակը Հայաստանի համար արմատական սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական փոփոխությունների ժամանակաշրջան էր: Նման պայմանները ամեն ինչ կորցրած ու կորուստները գոնե մասամբ վերականգնելու հույսով Հայաստան տեղափոխված փախստականների համար լինելու էին ավելի բարդ ու հասարակության մեջ լիարժեք ինտեգրման համար գրեթե անհավանական: Հայրենիքն այս պարագայում նրանց համար այն լուսավոր կետն էր, որտեղ նրանք հույս ունեին գտնելու իրենց հուզող հարցերի ու խնդիրների լուծումը, սակայն կարճ ժամանակում հասկացան, որ ստիպված են լինելու պայքարել *յուրաքանչյուր* խնդրի համար, ավելին՝ պայքարել նաև իրենց իրավունքների պաշտպանության համար: Քսանյոթ տարի անց դեռ շատ ադրբեջանահայ փախստականներ պաշտոնապես ՀՀ քաղաքացի չեն. ՀՀ միգրացիոն վարչությունից չեն կարող ստույգ թիվ ասել, բայց ոչ պաշտոնական տվյալների համաձայն 1.175 ընտանիք դեռ չունի ՀՀ քաղաքացիություն²²: 1990-ական թթ. ու հետո ՀՀ անձնագիր ձեռք բերած ադրբեջանահայերը, որոնք չեն դադարում իրենց փախստական ու օտար զգալ հայաստանյան հասարակությունում, կոչ են անում իրենց հարևաններին ու բարեկամներին չհրաժարվել փախստականի կարգավիճակից, այլապես նրանք էլ կկորցնեն սոցիալ-տնտեսական պայմանները բարելավելու կամ բնակարան ստանալու հույսը:

Կարծում ենք, որ ՀՀ կառավարությունը պետք է ինտեգրման որոշակի քաղաքականություն մշակի, որպեսզի ադրբեջանահայերն, անկախ իրենց սոցիալական ու բնակարանային կարգավիճակից, օտարված չզգան հայաստանյան հասարակությունում, վստահ լինեն, որ ՀՀ քաղաքացի լինելով՝ չեն կորցնում իրենց իրավունքներն ու արտոնությունները, այլևս իրենց հայրենքում փախստականի կարգավիճակով ապրելու ցան-

21 ԴԱՆ, «Արցախ» հանրակացարան, 2015թ.:

22 ԴԱՆ, ՀՀ տարածքային կառավարման և արտակարգ իրավիճակների նախարարության միգրացիոն պետական ծառայություն, Իրինա Հակոբյան, 2015թ.:

կուրթյուն չունենան, այլ ինքնակամ դիմեն ու ստանան ՀՀ քաղաքացիություն և դա իսկապես լինի նրանց խնդիրների լուծման ու ինտեգրման ավարտը:

ПРОЦЕСС ИНТЕГРАЦИИ И НАТУРАЛИЗАЦИИ АРМЯН, ДЕПОРТИРОВАННЫХ ИЗ АЗЕРБАЙДЖАНА В 1988–1992 ГОДАХ

Шушаник Казарян

Резюме

Вследствие напряженных армяно-азербайджанских отношений, а затем и Карабахской войны сотни тысяч армян были депортированы из Азербайджана в Армению с 1988 по 1992 гг.

В статье затронут один из самых важных составляющих элементов интеграции: процесс натурализации. Согласно закону, принятому в 1995 году, натурализация позволяла беженцам стать полноправными гражданами данной страны, со всеми гражданскими правами и обязанностями. В статье рассмотрено, способствовал ли принятый закон процессу интеграции беженцев в армянское общество, какое социальное значение он имел для беженцев и каким был их социально-общественный статус.

Для изучения данного вопроса были проведены качественные интервью среди лиц армянской национальности старше 55 лет, депортированных из Азербайджана в Армению, проживающих в общежитиях, расположенных на улицах Ширак и Арцах. Были проведены экспертные опросы среди специалистов Министерства территориального управления и по чрезвычайным ситуациям Республики Армения и государственной миграционной службы, а также – среди юристов и специалистов из других сфер.

Ключевые слова: беженец, интеграция, гражданство, паспорт, конвенция.

THE PROCESS OF INTEGRATION AND NATURALIZATION OF ARMENIAN REFUGEES FROM AZERBAIJAN (1988 –1992)

Shushanik Ghazaryan

Summary

Because of the tense situation between Armenia and Azerbaijan (1988 –1992), followed by the Karabagh war, hundreds of thousands of Armenians were forcefully relocated from Azerbaijan to Armenia.

The one of the most important elements in the process of integration – naturalization, is discussed. This necessarily implies giving up refugee status with all its advantages and disadvantages, and becoming full members of Armenian society, enjoying the rights and responsibilities specified in the law on citizenship adopted in 1995. It is discussed whether the adopted law of naturalization makes

easier the process of refugees' integration into the Armenian society easier, what kind of influences it has on the social perceptions of Azerbaijani-Armenians and what status they gain.

To study the issues, we have done qualitative surveys with refugees from Baku who are up than 55 years old. They live in dormitories, located in Yerevan, on the streets of Shirak and Artsakh. We also did expert surveys with lawyers and specialists of Ministry of Territorial Administration and Emergency Situations of the Republic of Armenia State Migration Service.

Keywords: refugee, integration, citizenship, passport, convention.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ԱՀ — Ազգագրական հանդես
ԱՇՍԱՀ — Արմեն Շավարշի Սարգսյանի անձնական հավաքածու
ԳՀ ՓԺԲ — Գարեգին սարկաուզ Հովսեփեանց, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիստիոթինից
ԳՄ — Գարեգին Սրվանձտյանց
ԵԼՄ — Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիստիոթեան
ԷԱԺ — Էմինեան ազգագրական ժողովածու
ԼՀԳ — Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՀԱԲ — Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն
ՀԺՀ — Հայ ժողովրդական հեքիաթներ
ՀՀ ՀԱՀԽ — Հին աուանդական հեքիաթներ Խոտորջրոյ, հաւաքեց Հ. Մ. Հաճեան
ՀՀ ՊԿՊԱ — Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
ՀՍՀ — Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՄՄ — Մեարոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան
ՆԳՆ — Ներքին գործերի նախարարություն
ՊԲՀ — Պատմաբանասիրական հանդես
Վկ — Վկայություն
ՔՀ — «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան
МНМ — Мифы народов мира
СЭ — Советская этнография
СПГУ — Санкт-Петербургский государственный университет
ЧГИКИ — Чувашский государственный институт культуры и искусств

CONTENTS

Preface	9
1. Stepan Lisitsian (on the occasion of his 150th birthday) <i>Lilia Vardanyan</i>	11
I. THE ARMENIAN GENOCIDE, SELF-DEFENCE, CANONIZATION	
2. Shaping the image of “the enemy” as supporting factors for the mass violence in the context of the Armenian Genocide <i>Hasmik Grigoryan</i>	18
3. The heroic battle of Moussa dagh according to the testimonies of the eyewitness survivors <i>Verzhine Svazlyan</i>	27
4. Andranik: folklore character <i>Alvard Ghaziyanyan</i>	41
5. Canonization of the martyrs of the Armenian Genocide as a cultural event <i>Harutyun Marutyanyan</i>	54
II. STALINISM: YESTERDAY AND TODAY	
6. The forced relocation of Armenians and the subgroup of “Turks” in specific localities exiled from the Black sea area <i>Hranush Kharatyan</i>	66
7. Altayan exile as a source of innovations <i>Levon Abrahamian</i>	81
8. The localization of the monument of Anastas Mikoyan as a “place of memory” <i>Hasmik Knyazyan</i>	90
III. OLD AND NEW REFUGEES/IMMIGRANTS IN ARMENIA	
9. Generation change issues in compatriotic unions <i>Anna Markosyan</i>	106
10. The Pand pilgrimage as a paradigm of the Getashen descendents’ identity <i>Gayane Shagoyan, Arsen Hakobyan, Victoria Khurshudyan</i>	116
11. The process of integration and naturalization of Armenian refugees from Azerbaijan (1988–1992) <i>Shushanik Ghazaryan</i>	126
12. The process of accomodation of Syrian Armenians <i>Armenuhi Stepanyan</i>	135
13. Language as an important component for Syrian Armenians cultural adaptation (an ethno-sociological survey) <i>Gayane Hakobyan</i>	143

IV. ETHNOGRAPHY OF MUSEUM OBJECTS

14. The types of money and their ritual significance 156
Armine Zohrabyan
15. Manifestations of compositions and ornaments
of Armenian carpets in middle age Spanish carpets 168
Lilia Avanesyan
16. Necklaces with dragon symbols 179
Astghik Israelian
17. On the issue of promoting of ethnographic artifacts and collections
in the light of modern market relationships 193
Lianna Gevorgyan

V. BELIEF, RITUAL, FESTIVAL

18. Trepanation in the Late Bronze and Early Iron ages (on anthropological
materials from the territory of the Lori region of Armenia) 206
Anahit Khudaverdyan, Suren Hobosyan
19. The miracle factor in the religious-ecclesiastical legends of Moks 217
Ester Khemchyan
20. The soul outside of the body in Armenian tales of magic 231
Tamar Hayrapetyan
21. The Hisnakats (Forty days) feast epiphany 243
Hasmik Abrahamyan
22. On the tradition of raising of Varaz-Trdat, the Prince
of Caucasian Albania, on the shield 255
Artak Dabaghyan
23. Reflection in the “curtail form” of the ritual in
the name of one plant 263
Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjyan
24. Funerals that can be photographed and
funerals that can not be photographed 269
Smbat Hakobyan
25. Armenian-Catholic community of Samtskhe-Javakhk
(an attempt of historic-ethnographic research) 279
Sose Grigoryan

VI. SACRAL PLACE AND CHURCH

26. Sacred landscape of Tirinkatar on Aragats 290
Arsen Bobokhyan
27. Sacred objects from medieval Saghmosavank 302
Ashot Manucharyan
28. Mount Cassius in traditional ancient beliefs and
folk tales of Armenians in the Antioch region 313
Hagop Tcholakian

29.	Two churches, two communities: social and religious context of newly built churches <i>Yulia Antonyan</i>	328
VII. LEISURE		
30.	The cafn environment in Yerevan: eastern space with western trajectory <i>Gohar Stepanyan</i>	340
31.	Leisure time structure changes in urban residential areas of the Republic of Armenia <i>Ruben Ohanjanyan</i>	353
VIII. PUBLIC DISCOURSE AND BEHAVIOUR		
32.	The interactions of culture and certain contemporary fundamental issues in Armenian public perceptions <i>Nikol Margaryan, Meline Torosyan</i>	366
33.	Some aspects of gender communication issues in Post-Soviet Armenia <i>Lilit Manukyan</i>	383
IX. AGRICULTURE AND GATHERING		
34.	Agricultural customs in Armenia in the 17th century according to historiographers Zakaria Kanakertsi and Zakaria Aguletsi <i>Christine Papikian</i>	392
35.	Gathering of wild fruits in Lori <i>Angela Amirkhanyan</i>	
X. EPIC POEM		
36.	Armenian folk heroic epic <i>Armen Petrosyan</i>	414
37.	Aram Ghanalanyan: writing down and editing the versions of “Sasna tsrer” (Daredevils of Sassoun) epic poem <i>Anna Poghosyan</i>	426
38.	The religious ceremonial component in the Armenian epic “Sasna tsrer” <i>Sargis Harutyunyan</i>	439
XI. FAIRY TALE		
39.	Gift-bringer and adviser animals in the Armenian folk tales <i>Marine Khemchyan</i>	446
40.	Fairy tale narration today <i>Nvard Vardanyan</i>	458